

„LÉLEK RESZKET A MOZGÓKÉPEN“

Kosztolányi-regények filmén

»És aki belülről lát valamit, az másképpen is látja, mint aki csak kívülről látja« — ezt a mondatot Kosztolányi Dezső az *Édes Annában* írta le a gyilkosság utáni helyzet érzékeltetésére. Ez a mondat jellemzője lehet regényeinek és ábrázolásmódjának is. Kosztolányi belülről látta korát, s korának embereit, belülről látta önmagát; ezért írt *másképpen*, vagyis ezért Kosztolányi. Mondhatni: megértő ellenszenvvel ábrázolta azt a világot, amely valamiképpen két korszak határterülete. Kosztolányi érzi és érti, hogy elkerülhetetlenül közeledik a régi világ vége és egy új világ kezdődik majd, segítené a régin, segítene az újnak, ítéletre érettnek tartja a régit, aggodalommal néz az újra. Tekintete az emberre vetődik, aki tűr, szenved, ront és alkot.

Való-e filmre Kosztolányi? Ez a *másképpen*, ez a *belülről látás* filmre való-e, filmre illő-e, filmjellegű-e? Igen is, nem is. Az a technikai eszköz, amely a látványt a filmszalagra, majd a filmképet a vászonra közvetíti, az *objektív* nevet viseli. Az objektív sok esetben a *kívülről látást* sugallja és segíti, az eseményt, a drámát kívülről mutatja, mintegy a harmadik szemével láttatja. Mégis, a filmtörténet során egyre inkább világossá vált, hogy az objektív valójában a *belülről látás* eszköze. Eleinte csak azért, mert az átélés illúzióját adta, később pedig már azért is, mert költői kifejező eszközzé nemesedett, mert a belső folyamatok ábrázolására és érzékeltetésére is vállalkozott, mert az átélésnek már nem csupán az illúzióját, hanem művészi élményét is megadta.

És a Kosztolányi-filmek?

Három regényéből készült eddig film (újabbán a tévé is feldolgozott Kosztolányi-műveket, de most csak a filmről esik szó). Először az 1926-ban megjelent *Édes Anna* született újjá filmen, 1958-ban, Fábri Zoltán rendezésében. Ezután a *Pacsirta* filmváltozata következett; az 1924-ben íródott regényből Ranódy László 1964-ben forgatott filmet (helyesebben: 1964 elején volt a premier), s végül az *Aranysárkány* következett, az előző kettő közötti évben, 1925-ben megjelent regény filmváltozata, 1966-ban, ugyancsak Ranódy László rendezésében. (Említést érdemel, hogy az *Édes Anna* forgatókönyvírásában Bacsó Péter, az *Aranysárkány*ban Illés Endre működött közre.)

Erről a három filmről így foglalta össze véleményét Keresztury Dezső (a *Filmvilágban*, 1966-ban): »Az *Édes Annára* úgy emlékszem, mint valami túlszűfolt, túlaktualizált, a halk jelképeket nagyon is hangsúlyozott realizmussal kibontó, egészében lesújtó keménységű látomásra. A *Pacsirta* gazdag hangszerelésű filmváltozatában helyenkint úgy éreztem, túlbujánczott a magyar kisvárosi miliő Csehov és Móricz színeivel, s forró indulataival átjárattott fló-

rája és faunája. Az Aranysárkány látszatra szikár, szófukar előadásmódja, s az, hogy minden fény egyetlen alakra: egyetlen, inkább csak sejtett jelképességű sors tragikus pillanataira összpontosul, mindkét előbbi átdolgozás fölé emeli ezt a filmet.»

Jóllehet mindenki tudja, hogy az *Édes Anna* a Kosztolányi-regény filmváltozata, mégis inkább Fábri filmjeként emlegetik. Az eltérésekért-e, a hűtlenségéért, mert Fábri ekkor is, mint mindig, *szerzői filmet* alkotott? A művészi hűtlenséget, vagyis az eltérést Kosztolányitól, az átköltést annak idején minden kritika egyértelműen megállapította. »A forgatókönyv felépítésében, hőseiben, dialógusaiban maximális hűséggel követi a regényt« — írta például Földes Anna a *Filmvilágban*, 1958-ban. — »Fábri Zoltán és Bacsó Péter forgatókönyve elsősorban szemléletében tér el« a regénytől. »A filmben Anna gyilkossága egyértelműen társadalmi indítékú«... »Kosztolányi regényében Anna gyilkossága látszólag megfeythetlenebb. A társadalmi körülmények hatása itt jóval közvetettebb...«

Az *Aranysárkány* nagy példányszámú kiadásának utószavában Szabó György így ír: »Ez a Ferenc József-i korszak a legkegyetlenebb történelmi tragédiák csendes és veszedelmes előkészítője is volt egyben.« A filmről a Magyar Nemzetbe írt kritika szerzője ehhez hozzáteszi: »Azóta ezek a történelmi tragédiák bekövetkeztek. Az „úri Magyarország”, amely Kosztolányi gyermekkorában még csillogó papírsárkány, halált sejtető vízió, felnőttkorában pedig a fasizmus szálláscsinálója, ez az „úri Magyarország” húsz évre rá szabad utat nyitott a világtörténelem egyik legmérgezőbb, legpusztítóbb, milliószoros gyilkos szörnyiségének, a fasizmusnak.«

Talán a jövő idő múlt időre fordulása segítette, okozta, hogy a Kosztolányi-regények filmváltozata keményebb, egyértelműbb, kicsit inkább *kívülről*, s kicsit kevésbé *belülről* látó és láttató lett? Alighanem. Az *Édes Annáról* így ír — a *Filmbarátok Kiskönyvtára* sorozatban tavaly megjelent, alig füzetnyi, de sokatmondó monográfiájában — Nádasy László: »Teljesen tisztán jelentkezik a Fábri-téma. Hol az emberi tűrőképesség határa? Mennyi megaláztatást bír el az ember, s köteles-e túrni a megaláztatásokat? ... az ember nem bír el mindent, tehát nem szabad túrnia a megaláztatást, ellenkezőleg, a megalázott ember erkölcsi kötelessége, hogy lázadjon.«

Mondhatni-e, hogy az *Édes Anna*-film ilyesféléképpen, bizonyos értelemben a regény vonalának meghosszabbítása, gondolatának továbbgondolása, mintegy folytatása? Bármily *történelmietlen* is a kérdés, egyetlen pillanatra érdemes rágondolni: vajon, ha élt volna akkor, 1958-ban nem keményebb tollal írta volna meg Édes Annát Kosztolányi?

Ez éppoly megválaszolhatatlan kérdés, mint azt vitatni, vajon Fábri hűtlenség-e a jobb, a művészebb, az igazibb-e, vagy Ranódyé a *Pacsirtában*, amellyel kapcsolatban azt veti a szemére Keresztury, hogy a filmváltozatban »túlburjázott a magyar kisvárosi millió Csehov és Móricz színeivel, s forró indulataival átjártott flórája és faunája?« Ranódy sokkal inkább törekedett híven megfilmesíteni Kosztolányit, akinek *belülről láttató*, intim szemlélete közel áll hozzá. Mégis, Ranódy is szükségét érezte annak, hogy a finom ábrázolást megkeményítse. Így tett az *Aranysárkány* megfilmesítésekor is. Egyik kritikusa szerint: »... a bekövetkezett fasizmusnak az átélt ismeretében készítette el az *Aranysárkány* színes filmváltozatát *Illés* Endre és *Ranódy* László.«

Kosztolányi *Mozgóképek a moziról* című karcolatában (amely A Hét című hetilapban jelent meg 1911-ben) így írt: »Egy bizonyos. Hogy minden másképpen lenne, és mi is mások lennénk, ha ezek a képek nem mozognának. Maga az élet is más ütemre lép általa. ... Ez a rejtélyes erő mindenbe beavatkozik. Valahányszor látom, az a benyomásom, mint mikor a gramofonból egy barátom hangját hallottam, ki két héttel azelőtt halt meg. Egy kéz nő ki a sírból. Egy elnémult hang szólal meg.« A Kosztolányi-filmekben Kosztolányi Dezső elnémult hangja szólal-e meg?

Sokféleképpen vizsgálható ez a kérdés, különféleképpen lehet választ keresni rá. Számon kérhető Kosztolányi tartózkodó magatartása, egy-egy ponton való megtorpanása, de mintegy képzeletben meghosszabbítható is Kosztolányi gondolatvilágának fejlődésvonala. Érdekes fölfigyelní a szerteágazó töprengés során ugyancsak Keresztury Dezsőnek néhány sorára: »... még sokkal világosabb lett előttem, hogy Kosztolányi milyen kivételes mértékben a képek költője. Mennyi könnyű, de biztos kézzel odavetett vázlat, mennyi pontos rajzú kép, amely elcikázva is otthagya nyomát képzeletünkben; milyen tárgyilagos pontossága, szinte szenvedélyes egzaktsága az ábrázolásnak, s mégis mennyi személyes varázs, mennyi lírai forróság, mily kifejező értelem a képekben! Kosztolányi a képek varáslója« — írta Keresztury a *Filmvilágban* a *Pacsirta* bemutatójakor. »Lélek reszket a mozgóképen« — írta az imént már idézett karcolatában Kosztolányi.

Ugyancsak a *Filmvilágban*, 1966-ban, így írt Devecseri Gábor: »Húsz évvel ezelőtt, Kosztolányiról írt könyvecskémben megkockáztattam azt a kijelentést, hogy ő, aki az embereket, egymáshoz való viszonyukat, végzetes kapcsolataikat olyan jól ismerte, mindenben, mindenkiben és mindenáron sorokat látott, vagy, mivel legelsősorban gépiességüket látta, jobb, ha azt mondom: *sorsoskákát*. ... Meglátni a tragédiában a mechanizmust, nevetni rajta, de ugyanakkor mélyen együttérezni a szenvedőkkel, ez adja az ő sorsvázlat-elbeszéléseinek, atmoszféra-regényeinek különleges varázsát. Ez a *Pacsirta*ból készült film legnagyobb részének különleges vonzerejét is. A megnagyított fejek, arcok úgy jelennek meg e filmen időről időre, mint Kosztolányi elbeszélés-sodrában a törvényszerűen, ütemesen meg-megjelenő, az olvasót megállító, gondolkodásra kényszerítő rövid mondatok.«

Kétségtelen, minden méltatója egyöntetűen azt vallja, amit Dénes Zsófia *Úgy ahogy volt* című kötetében így fogalmaz meg Kosztolányiról szólva: »A nyelv tudósa és virtuóza volt kezdettől, azzal együtt, hogy hangja az erők megfeszülése versenyében inkább csak szordinósan és pasztellárnyalatban csengett.« Az anekdotában fölidézi Kosztolányi szavait Dénes Zsófia: »Maga is azt keresi, amit mostanában én. Az önmagáért való nyelvet. A hangszert a nyelvben.« A Kosztolányi-filmekkel kapcsolatosan fölvetődhet-e a kérdés, tudói és virtuóza-e ezek a filmyelvnek? Bár a három film két, egymástól meglehetősen eltérő filmyelven szól, Fábri is, Ranódy is tisztán, érthetően, nemes veretűen »beszéli« a filmművészet nyelvét. Fábri szuverénebben, »szerezőbben«, feszültebb erővel, Ranódy szordinósabban és pasztellárnyalatban inkább, bár ugyancsak erőteljesen. Bizonyítéka ennek az is, hogy a *Pacsirta* főszerepéért a cannes-i fesztiválon a legjobb alakítás díját kapta Páger Antal:

»Lélek reszket a mozgóképen« — írta Kosztolányi. Hozzátette: »Szinte kottára van szedve a mozdulat, a test muzsikája.« Jövendőlés-e ez a sor; hiszen a modern filmművészet gyakran él zenei szerkesztéssel, kottára szedi

a mozdulatot, a mozgást? Akárhogyan is, a képek varázslója találkozott a mozgóképek művészetével és megértették egymást. A modern film, a filmművészet, akárcsak Kosztolányi, belülről látja és láttatja az embert, a világot. Belülről, és mégis — forgassuk így most Kosztolányi szavát — *másképpen*. Erősebben, sugallóbban. Több-e ez, kevesebb-e? *Másképpen*. Devecseri Gábor írta: »Kosztolányi szikrázó, elandalító, nyomasztó és feloldó remekműve legyűrhetetlen versenytársa volna a belőle készülő filmnek, ha a film *mérgőzni* kívánna vele. Minthogy azonban... a film a regénnyel nem mérgőzni óhajt, hanem *szolgálni* akarja, értően és áhítatosan, szolgálata sok szép és szívhez szóló művészi pillanatot kelt életre.«

»Egy elnémult hang szólal meg.« »Lélek reszket a mozgóképen.«